

Утегенова Г.Ж., Базарбекова Н.Ш*, Карымшакова А.Т.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

филолог.и.к., доцент, Бишкек МУ (Қырғызстан)

ҰЛТТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ДИАЛЕКТІЛІК ЛЕКСИКА

Автор корреспондент: nagimabazarbekova@list.ru

Түйін: Диалект – белгілі аймақта өмір сүретін қауымның тілі, оның диалект екендігі келесі топтың тіліне қарсы қою арқылы ажыратылады, сондықтан ұлттық тілдерде диалект саны бірнешеу болады, әйтпеген күнде оның диалектілік сипаты болмайды, ұлттық әдеби тіл диалектілердің негізінде пайда болады, сол себепті диалект тарихы халық тарихымен тамырлас, онымен құрдас. Тіл этноспен бірге жаралып, бірге өмір сүреді десек, оның бастапқы белгісі өсу, даму, қарым-қатынас көріністері осы күнгі диалект ретінде айқындалған сөздерінде сақталған. Диалект халықтың материалдық (үй құрылысы, түрі, құрал-жабдық, киім, үй жабдықтары) және рухани мәдениетіне (салт-дәстүр, халықтық музыкалық шығармашылық) қатысты қалыптасқан кешенді тілдік және тілден тыс көрсеткіштер деген пікірін дамытады. Диалектіні кешенді-синкретті түрде зерттеудің жемісті болатындығын, ареалдық, ареалдық-типологиялық ізденістерде ежелгі славяндардың тілін, дінін, тұрмысын жаңғыртуда этнолингвистиканың болашағы зор.

Кілт сөздер: лексикология, диалектология, диалект, этнос, жалпыхалықтық заңдылықтар.

Кіріспе. Диалектілік сөз жергілікті тілдің лексикалық бірлігі (элементі) ретінде ерекше күрделі сөйлеу аясында өмір сүреді, қызмет етеді. Диалектілік сөз (тіл) – жүйелердің жүйесі, сан қыры күрделі бірлік. «Сложность структуры диалектического языка обусловлена не только территориальным, но и социально-классовым, возрастным, но и жанрово-стилистическим», – дейді [1,11], диалектілік сөздің күрделі табиғаты жайында О.И.Блинова. Диалектілік сөздің (лексиканың) күрделілігі диалектінің, диалект иесінің өмір сүру ортасымен түсіндіріледі. Басқа халықтар және басқа түркі халықтары сияқты қазақ этносының ұлттық тілі қалыптасқаннан кейінгі кезеңінің өзінде атамекен, атажұртынан әлемнің төрт бұрышына түгел дерлік қоныс аударып, бөтен тілдік ортаға түсуіне және өз ортасына өзге тіл өкілдерін көптеп қабылдауына тура келді. Мұндай жағдайда тілдердің өзара әсер етуі, қостілділік, көптілділік процестері жүреді, диалектінің оқшаулануы да кездеседі, бұған алыс, жақын шет елдердегі қазақ диаспорасы тілін жатқызуға болады. Оқшауланған сөйлеу өзінің негізгі диалектілік, ауызекі тобының көлемінен алыс болмаса да, оған басқа туыстық, туыстық емес тілдер әсер етеді. Қарақалпақ жеріндегі қазақтар қарақалпақ, өзбек, түрікмен халықтарымен араласқан, сондықтан олардың тілінде аталған тілдердің ықпалы байқалады. Осылайша, Өзбекстан, Түрікменстан, Қытай, Моңғолия, Ресей қазақтарының тілі үлкен әсер етеді, дегенмен оқшауланған сөздер жалпыхалықтық лексиканың негізін сақтайды, сондықтан диалектілік лексика шығу тегіне байланысты: дәстүрлі диалект құбылыстары және дәстүрлі емес диалект ерекшеліктері болып бөлінеді[2,16].

Жергілікті ерекшеліктердің тамыры терең. С.Аманжолов оны ертеде ру, тайпа тілдерінің соқпағынан іздейді. «Рулар мен тайпалардың тарихынан тіл тарихы мен халық тарихының даму сатыларын білуге болады. Өйткені біртұтас тілдің қазіргі диалектілерінің түп тамыры, бастамасы халық тарихында жатыр» [3,22]. Диалектілік лексикада сол ежелгі ру, тайпа тілінің қалдығы саналатын жандық (ұсақ мал), үріптес (туыстас), сой (тұқым [2,16] сөздерімен қатар асы (биік, қыр, үстірт), баламан ер (балаларға арналған ер), деңгел (сыбаға, мүше) т.б. сөздер дәстүрлі диалектілік құбылыстарға жатады.

Диалектілік лексиканың да іштей өзгеріс, дамуға, толығып-баю жолы бар, ол жалпыхалықтық тілге тән заңдылықтардан бөлек емес. Жергілікті ерекшеліктердің құрамындағы туыс тілдерден, туыстық қатысы жоқ өзге тілдерден енген, сөзжасам

тәсілдері арқылы жасалған: дәліз, шиша [2,16] және бақса, сенек, дайы, дүкерт; көрсетпе, жатыс күн, барлау тәрізді сөздер дәстүрсіз диалектизмдер тобын құрайды.

Теориялық талдау. Диалектикалық лексика - бұл тақырыптың-құбылыстың атауын білдіретін сөздер тобы ғана емес, сонымен қатар сөздің мағынасындағы әртүрлі вариациялардың дамуымен сипатталатын диалектикалық лексика, сондықтан мағынаның құбылысына байланысты лексикалық ерекшеліктер мен семантикалық ерекшеліктер жүйеленеді. Қысқаша шолу бүгінгі таңда диалектілік лексикологияның проблемаларын анықтады, біріншіден, диалект лексикасының тарихи әлеуметтік құрамын, диалектілердің шығу тегін, тарихын (дәстүрлі, дәстүрлі емес ерекшеліктер), екіншіден, диалект сөзі, оны тану критерийлерін көрсету (диалект, диалектизм), үшіншіден, диалектілік лексиканы сөздік, номиналды семантикалық даму контекстінде жүйелеу (лексикалық, семантикалық ерекшеліктер) және диалект сөзін кездесу жиілігі бойынша топтастыру (қатысты → сәйкес,, диалект лексикасы саласындағы ғылыми ойлауды жүйелеуге мүмкіндік береді. Ең бастысы, диалектілік лексиканы этнолингвистикалық тұрғыда зерттеудің маңыздылығын пайымдатады және «этнодиалектизмдерді» танудың ұстанымын белгілейді.

Этнодиалектизмдер де диалектілік сөз, алдымен, ол диалектілік сөзді сипаттайтын қасиетке ие, яғни: этнодиалектизмдердің белгілі аймақта қолданылу, таралу изогласы болады; белгілі ұғым, аймаққа тән ұғымдар мен түсініктер, объектілерді бейнелеуге болатын дәреженің номинациялық белгісі; жергілікті сипаттағы ұлттық түсті фразеологиялық бірліктердің үлкен қоры бар; жергілікті табиғи, географиялық ерекшеліктерді көрсететін семантик; бағалау мағынасындағы ерекше ұлттық бірегейлік мазмұнды лексемалармен ерекшеленеді; тарихи кезеңнің іздерін сақтайды; белгілі бір әдет-ғұрыптардың, материалдық мәдениеттің көріністерін жеткізетін ақпарат бола отырып, халықтың өмірінде орталық орын алады; әдеби тілде баламасы бар немесе жоқ. Осылайша, этнодиалектизмнің белгісі этнолингвистикалық мағынаны түсінуге, көруге, этномәдени құжаттық ақпаратты көбейтуге және мүмкін болса, мағынаны жаңғыртуға бейімділік деп санауға болады.

Жалпы, жергілікті ерекшеліктердің қазіргі жағдайы орыс диалектологиясында «полудиалект» (жартылай диалект сипаты) ретінде белгіленеді. Ол тек диалектте сөйлейтін аймақ жоқ, ал жалпыхалықтық тілдің әсерінен пайда болған тілдік құрылым тілдік ортаны білдіреді, ана тілінің әлеуметтік құрамына, әдеби тілді меңгеру деңгейіне байланысты. Ол үшін сөйлеуде әдеби тілдің нормасына қатысты сөздерді іздеудің қажеті жоқ, мысалы, қазақ тілі жергілікті ерекшеліктері, жалпы белгілері аз біртұтас тіл ретінде қарастырылады. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесінде қызмет етуі жағдайында әдеби тілдің қолданылуы күшейіп, жергілікті элементтердің ығыстырылуы басталады-табиғи құбылыс, бірақ мұндай кезеңде әдеби тіл жалпы халықтық сөздерді байыту көздерінің бірі болып табылатын диалектілік лексикадан алынады, диалектілік лексикаға сүйенеді. Бұл диалект лексикасы, жалпыхалықтық тілмен қатар, бір аймақта бар, ауызекі сөйлеу формасы болып табылатындығын көрсетеді.

Осылайша, этнолингвистика-бұл ұлтты танудың мақсатын көздейтін ғылым, осы мақсатта этногенез бен этностың тарихы, этнос тарихындағы алуан түрлі қатынастар арқылы өтетін тілдік процестер, этностың қалыптасуы мен дамуындағы тілдің функциялары мен рөлі, этностың дәстүрлі мәдениетінің ойлау қызметінің тілдегі көрінісі, семантика, этностың дүниетанымдық ерекшелігі, оның басқалардан айырмашылығы, өзіндік ерекшелігі ұлттық тіл арқылы ашылады. Жалпы, бұл этностың күрделі ұғымын толық түсінуге және тұтас бейнені ұсынуға мүмкіндік береді. Осыған байланысты тайпалардың тарихы, кейбір мағыналық белгілерден басталған этнолингвистика бағыттары-сан тарауы. Кеңестік кеңістікте оның: этимологиялық, диалектологиялық және этносты «тіл айнасында» зерттеу (Кайдар мектебі) бағытында жүргізіліп келе жатқаны туралы М.М.Копыленко пікірі белгілі. Қазіргі антропоцентристік парадигма шеңберінде тілге адамның ойлау әрекетіне қатысы тұрғысынан қарау қажеттілігі мәселесі пісіп-жетілді деп есептейді когнитивтік лингвистика мамандары [4,4], өйткені тіл – ойды тілдік

құрылымдарға жинақтап жеткізуші құрал, бұл жолда қолданылатын білім тіл туралы ғана емес, әлеуметтік контекстегі жалпы әлем туралы, тілдік қатынас принциптері, фондық білім т.б. туралы ғылым. Міне, сондықтан этнолингвистика этнос бітімін зерделеуде когнитивті, коммуникативті, универсалды, құрылымдық (структуралық), тарихи т.б. этнолингвистика болып сараланып қалыптасып келеді, дегенмен кез келген этнолингвистикалық зерттеу біржақты болмайды, белгілі халыққа тән ерекшеліктер жан-жақты әр қырынан, бір-бірімен байланыстыра қарастырылғанда ғана этностың дүниетанымы, ділі, мәдениеті – тұтас болмысы танылады.

Сондықтан диалектілік лексика қазақ этносы болмысын танытудың бір көзі ретінде алынып, қазақ этносы әлемінің тілдік бейнесін жасауда тіл иесі табиғатын тіл деректерінің ішкі мазмұны арқылы ашу тұжырымдамасы ұсынылып отыр, өйткені тіл – ғасырлар бойы қалыптасқан этномәдени ақпаратты, этникалық ерекшелікті сақтаушы, жеткізуші құрал.

Терминдер қолданысындағы ала-құлалықты ретке келтіру үшін жұмыста жалпы диалектология, қазақ тілі диалектілерінің санына қатысты диалект терминін, говор ұғымына қарата сөйленіс терминін, сонымен қатар зерттеу мақсатына орай этномәдени деректі диалектілік сөз этнодиалектизм терминімен аталды.

Қазіргі қазақ тіліндегі сөздер қолданылу аясына қарай үлкен екі топқа бөлінеді. Оның біріншісі – жалпы халыққа тусінікті, қазақ халқы түгел қолданатын сөздер де, екіншісі – таралу аясы шектеулі, белгілі территорияда ғана қолданылатын диалект не әлеуметтік: ортаға қызмет ететін кәсіби сөздер, терминдер, арго, жаргондар.

Бірінші топқа енетін жалпы халық қолданатын сөздер бүкіл әдеби тілдің негізін құрайды, және тілімізде сөз жасауға негіз болады. Онсыз халық бір-бірімен қатынас жасауы мүмкін емес. Қандай ойды жеткізсек те, біз сол жалпы халықтық лексиканы пайдаланамыз.

Ал, таралу аясы шектеулі сөздер тек белгілі бір территорияда ғана қызмет етеді.

Бұл екі топқа жататын сөздердің арасын бөліп тастауға да болмайды. Қазір бағбан, пияз, шабдалы, алмұрт, алхоры сияқты сөздер әдеби тілде қолданылып жүр. Ал, олар бау-бақша өсіруші онтүстік қазақтарының тілінен енген кәсіби сөздер.

Ал, жалпы халық тіліндегі кейбір сөздер диалектизм қатарында жұмсалуды да мүмкін. Мысалы, төртіп сөзі Батыс Қазақстанда нұсқау (инструкция) мағынасында қолданылады.

Қолданылу аясы тар лексиканың түрлері мыналар: диалект сөздер, арго, жаргондар.

Орыс диалектологиясында мағыналық-тақырыптық зерттеу Ф.П.Филиннің 1936 жылғы мақаласынан басталады деп есептеледі, бұл – кезінде Одақ көлеміндегі тілдерді айтпағанда, шетелдік тіл ғылымында да кең тараған әдіс, осының нәтижесінде жергілікті ерекшеліктер бір шама толық жиналып, сөздіктер, атластар жасалды, алайда жергілікті ерекшеліктерді бұлай тізіп жинау үстінде абстрактылы ұғым атаулары, нақты заттық ұғым атаулары тобының сыртында қалады және диалектологтар аймақтағы белгілі тақырыптық топтарын ғана сөзетіп, сөздердің парадигмалық синтаксистік байланыс мәселелеріне назар аударылмайтынын ескертеді. Осыған байланысты бұдан кейінгі екінші бағыт жергілікті ерекшеліктерді лексика-семантикалық тұрғыда жүйелі түрде сипаттау болса, орыс диалектологтарының үшінші тобы тілдің лексика-семантикалық деңгейінің негізгі бірлігі лексика-семантикалық парадигмаларды айқындау мәселесімен, төртінші тобы диалектілік синоним, антоним т.б. семантикалық құбылыстарды зерттеу мәселесімен айналысып жүр, орыс диалектологиясындағы зерттеудің келесі бағыты – диалектілік лексиканы тұтас жүйе түрінде зерттеу.

Диалектикалық семантиканың кейбір мәселелерін қарастыратын М. Атабаеваның жұмысында диалект лексикасы заттарды, сын, ым-ишараларды және т. б. білдіретін сөздердің сипатына қарай топтастырылады, зат есімдердің қырық тоғыз тақырыптық тобы, сын есімдердің алты атауы, тоғыз етістік [5, 28] жіктеледі, ал Ш. Сарыбаев пен О.Накысбекова өңірлік лексика туралы қазақ диалектологиясы бойынша, ұғымдық-атаулық мағынасы бойынша (зат есімдер, сын есімдер, сандар, әрекеттер, уақыттар,

орындар, көңіл-күйлер, есімдіктер, макротоптар, ішкі жіктелген макротоптар) жазылған материал қорытылады[2, 102]. Бұларды жалпы түркілік лексикалық қабаттың мағыналық-тақырыптық топтарына қарағанда толыққаны айқын, себебі қазақ этносында көшпелі тіршіліктен отырықшылыққа ауысты, осыған сәйкес тіршілік әуенінде өзгерді, кәсіптің түрлері, оларды меңгеру мәдениеті қалыптасты, тұрмыс-салттыңда ұлттық белгілері айқын сараланды, егертіл – халықтың тұрмыс-тіршілігінің айнасы десек, тұрмыс-тіршіліктің қазаны қайнаған жері – ауыл, белгілі аймақ. Диалектілік лексиканың төлқабаты – осы өзіндік дамудың жолына түскен қазақ этносы тыныс-тіршілігінің бейнесі. Сыдырғай, тақта, төгу – кілем, алашатоқуға, сужүргізу, гүлөсіру, сыңармүйізт.б. ою-өрнекке, женшекей, қымыран, қазанжаппа, қарма – тамаққа, бесақа, сықсима – құрал-жабдық, тілашар, чілдекүзет – әдет ғұрып; желкеарық, біртақта, отау/отақт.б. – егінге, күтіп-баптау, суаруғабайланысты атаулар диалектілік лексиканың төл қабатын құрауға қатысты. Диалектілік лексиканың негізгі, көлемді бөлігін қамтитын төл қабат сөз жасам тәсілдері арқылы пайда болған аталымдардан тұрады (аяқ, бат, аша, мұзхана, баспа, жатыскүн, дыбыстыадамт.б.).

Әдебиеттер тізімі:

1. Блинова О.И. Введение в современную региональную лексикологию. Томск: ТГУ, 2015. 257 с.
2. Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. Алматы: Ғылым, 2009. 192 б.
3. Аманжолов С.А. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Алматы: Сөздік-словарь, 2014. 536 б.
4. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. Алматы: Ақылкітабы, 2007. 178 с.
5. Атабаева М. Диалектілік сөз мағынасы. Алматы: РБК, 2006. 116 б.

Аннотация: Диалект-это язык общины, живущей в известном регионе, то, что он является диалектом, различается путем противопоставления языка следующей группы, поэтому в национальных языках количество диалектов несколько, в противном случае он не будет иметь диалектного характера, национальный литературный язык возникает на основе диалектов, поэтому история диалекта укоренена в истории народа, ровесника с ним. Если говорить о том, что язык создан и живет вместе с этносом, то его первоначальный признак-проявления роста, развития, общения-сохраняется в словах, определенных как диалект в наши дни. Диалект развивает мнение населения о сложившихся комплексных языковых и внеязыковых показателях материальной (домостроение, тип, оборудование, одежда, бытовая техника) и духовной культуры (традиции, народное музыкальное творчество). Плодотворным является комплексно-синкретическое изучение диалекта, в ареальных, ареально-типологических изысканиях этнолингвистики в возрождении языка, религии, быта древних славян.

Ключевые слова: лексикология, диалектология, диалект, этнос, общенародные закономерности.

Abstract: A dialect is the language of a community living in a well-known region, the fact that it is a dialect is distinguished by contrasting the language of the next group, therefore, there are several dialects in national languages, otherwise it will not have a dialect character, the national literary language arises on the basis of dialects, therefore the history of the dialect is rooted in the history of a people of the same age with it. If we talk about the fact that a language was created and lives together with an ethnic group, then its initial sign-manifestations of growth, development, communication- is preserved in words defined as a dialect today. The dialect develops the opinion of the population about the existing complex linguistic and non-linguistic indicators of material (housing construction, type, equipment, clothing, household appliances) and spiritual culture (traditions, folk music). The complex syncretic study of the dialect, in the areal, areal-typological researches of ethnoлингвистики in the revival of the language, religion, and life of the ancient Slavs is fruitful.

Keywords: lexicology, dialectology, dialect, ethnos, national patterns.